

KAPITTEL 4

Haugianarane på Fennefoss: agenda, organisering og arbeidskultur

Björg Seland

Universitetet i Agder

Abstract

When the lay preacher Hans Nielsen Hauge travelled around the country in the early 1800s, he not only preached a religious message. Inspired by Lutheran ideas, he also showed a strong interest in economics. At Fennefoss in the south of Setesdal, Hauge initiated building a mill for production of cloth paper. From 1805 to 1813 this mill supplied paper to government agencies as well as the private sector. As 'Haugians', workers at the mill had a dual agenda: business and mission. They lived in a collective where their days were divided into sessions for work and prayer. On Sundays they could speak to people outside the church, and in the evenings they held religious meetings for locals. Their paper production was important for as long as it lasted, and the waterfall area continued to be used by industry even after the paper production was relocated to Kristiansand.

Keywords: The Hauge movement, paper production, religious mission

Rundt hundreårsskiftet 1700–1800 skulle ein «Bondedreng» frå Tune i Østfold skape hovudbry for styresmaktene i Danmark-Norge. Ikkje berre hadde han fått det for seg at han skulle reise rundt som vekkingspredikant, mange stader tok han også initiativ til industrielle tiltak av ulikt slag. Namnet Hans Nielsen Hauge (1771–1824) var snart kjent over heile landet. I tidsrommet 1797–1804 la han ut på lange reiser, frå Malangen og Tromsø i nord til Setesdal og Kristiansand i sør. Han knytte band på tvers

Sitering: Seland, B. (2022). Haugianarane på Fennefoss: agenda, organisering og arbeidskultur. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 4, s. 119–145). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.180.ch4>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

av lokale grenser, han fekk spreidd skriftene sine og han dyrka flittig kontakt gjennom brev. Slik fekk han etter kvart ein skare av tilhengarar. Sjølv kunne dei kalle seg «Brødre og Søstre i Herren», «Søkende i Christo» eller ganske enkelt «Venner». På folkemunne gjekk dei under namn som lesarar, lærarar, bønнемenn og «Hellige». I ettertid kjenner vi dei helst som «haugianarar».

Da Hauge som vekkingspredikant reiste rundt med bodskapet om bot og omvendning, var det ikkje her sør i landet han vann sterkast fram. Men på Evje og i tilgrensande bygdelag fekk han trufaste tilhengarar. Her opplevde han at «Begjærligheden efter at finde mig var meget stor», og han noterte tilfreds at ikkje så reint få hadde reist både to og ti mil, eins ærend «for at tale med mig».¹ Først mot slutten av 1800-talet kom det til breitt gjennomslag for vekkingskristendom langs den sør- og vestlandske kyststripa vi i ettertid ser som «bibelbeltet», og da helst med bakgrunn i anglo-amerikansk kulturkontakt. Men enkelte stader – som i Evje og Hornnes – kan ein følge linjer som leier tilbake til dei gamle haugianske venneflokkane.²

Da Hauge seinhaustes 1803 kom til Evje, heldt han dei første samlingane på garden Senum. Seinare kom han til Fennefoss, der han etter lokal tradisjon skal ha tatt inn på lensmannsgarden hos Ole Olsen Ramse, som også dreiv gjesteheim for vegfarande. Her heldt han fram med å halde møte, og han snakka med folk om korleis vassfallet i Fennefossen kunne nyttast til næringsretta føretak. Det fremste ønskemålet var å få bygd ei papirmølle.³

Alt våren 1804 kom arbeidet i gang med å reise ei mølle for produksjon av klutepapir. Ei rekke sideverksemder blei også anlagt, mellom anna kornmølle og sagbruk. Dei første åra gjekk drifta helst godt – på det meste skal det ha vore rundt 20 personar i arbeid ved bruket. Så blei det etter kvart tyngre å drive lønsamt. Alt i 1808 begynte økonomien å vakle, og i 1813 blei møllebygningen og det maskinelle utstyret selt og flytta til Jægersberg ved Kristiansand.⁴

1 Om Hauge-rørsla si utbreiing på Agder, sjå Heggveit 1905–1911: 274 og Slettan 1992: 23 ff. Sitatet frå Hauge si reiseberetning er her gjengitt etter Heggveit 1905–1911: 274.

2 Kjebekk 2004: 101; Seland 2020.

3 Kjebekk 2004: 12 ff., 26 ff., 2014: 47.

4 Breistein 1955: 132 ff.; Kjebekk 2004: 26 ff.; H. Seland 2021.

Lensmannsgarden på Fennefoss. Her skal Hans Nielsen Hauge ha budd da han besøkte bygda hausten 1803. Bygningen er no ein del av Setesdalsmuseet. Foto: Bjørg Seland, 2021. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Men eit snautt tiår var altså møllebruket på Fennefoss fundament for ein aktiv haugianarflokk. I utgangspunktet var dei nokre håpefulle idealistar med ein dristig ide. På det praktiske og tekniske området var det ei utfordring å reise kapital til anlegget, få tak i fagfolk og skaffe maskineri. Som på andre bedrifter Hauge var med på å opprette, hadde også flokken på Fennefoss ein dobbel agenda: Dei skulle drive næringsretta arbeid etter kristeleg ideal, og dei skulle bære Hauge-vekkinga vidare ut til bygdefolket. Med dette utvikla dei ein særeigen arbeidskultur. Det dreier seg ikkje berre om fordeling av oppgåver og organisering av arbeidsstyrken. Vi må også spørje korleis dei levde saman, korleis de innretta dagane sine og korleis dei blei møtt i lokalsamfunnet. Så langt kjeldematerialet opnar for innsyn, er det slike tema vi skal sjå nærare på i dette kapittelet.

I tillegg til stoff som alt er kjent gjennom faglege studiar og lokalhistorisk litteratur, kan vi lese både på og mellom linjene i arkivmaterialet etter ei rekke rettssaker mot haugianarar på Fennefoss i tidsrommet 1805–1807. Her handlar det rett nok om brot på lover som forbaud lekfolk å drive forkynning. Referat frå avhøyr og tingsvitne kan like fullt

gi innblikk i meir allmenne tilhøve rundt arbeidarane ved møllebruket. Men før vi går tettare inn på den lokale problematikken, treng vi eit overblikk over Hauge-rørsla som uttrykk for sosial og religiøs mobilisering i det tidleg-moderne Norge.

Odden ved Fennefoss der papirmølla sto, tidleg på 1900-talet. Den lange bygningen til venstre i bildet blei bygd som bustad for arbeidarane ved mølla. Foto: A. Abrahamson/Agderfoto. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Riss til eit bakgrunnsbilde

Når styresmaktene uroa seg så sterkt over den religiøse opposisjonen Hauge hadde reist mellom allmugen, hadde dette bakgrunn i ei djupare frykt for folkeleg mobilisering som motmakt i einevaldsstaten Danmark-Norge. Kyrkja var ei bæresøyle i statens symbolske grunnlag for makt. Både kyrkjelege vedkjenningsskrifter og allmenne lover slo fast at den som skulle «lære offentlig» måtte være «rettelig kallet».⁵ I klarspråk

5 Kyrkja sine vedkjenningsskrifter, sjå *Confessio Augustana* (1530) artikkel XIV: «... i kirken bør ingen lære offentlig eller forvalte sakramentene uten at han er rettelig kallet.» (Den norske kirke u.å.). Om det verdslege lovverket, sjå Supphellen 2012: 9 ff. og 64 ff.

betydde det at ingen lekmann fekk opptre som predikant. Slik skulle maktapparatet sikre at all religiøs forkynning var i samsvar med kyrkja sin teologi, og at dei som hadde rett til å «prædike», støtta opp om den verdslege statens autoritet.⁶

Som omreisande lekpredikant braut Hauge utan tvil lova. Som økonomisk entreprenør kunne han lett komme til å utfordre stands- og privilegiesamfunnets etablerte orden. Her var reglane slik at ein måtte ha ein særleg lisens, eit borgarbrev, for å få drive handels- eller handverksbedrifter.⁷ Som om ikkje dette var nok, meinte mange at Hauge, som gjennom skrift og tale hadde felt harde dommar over embetsstanden, var med på å undergrave allmugen sin tillit til styresmaktene.⁸

Hauge hadde da også vore arrestert ei rekke gonger før han i oktober 1804 blei fengsla i påvente av det som skulle bli ein langdryg rettsprosess. Eit særleg alvorleg punkt i straffesaka som no blei reist mot han, var påstanden om at han hadde arbeidd for å få til «et Slags Fællesskab i Formue», og med dette «søgt at danne et særskildt Borgersamfund i Staten».⁹ Her handla det ikkje berre om at felleseige ville være lovstridig. Førestillingar om dei «religiøse andre» var sterkt knytt til frykt for separatisme og politisk destabilisering. I dei verste skremmebilda kunne ein sjå for seg at «de fremmede» kunne komme til å danne sin eigen stat i staten.¹⁰

Det var langt frå sjølvsagt at ei religiøs vekkingsrørsle skulle engasjere seg i økonomi og næringsliv. Snarare kunne ein vel tenke seg at dei «vakte», i sitt strev for fromheit og eit salig etterliv, ville vende seg vekk frå verda. Men Hauge viste til Luthers trustolking, der også det verdslege virket var å sjå som eit kall; og til «hushaldartanken», som oppfordra gode kristne til å forvalte materielle ressursar til beste for eit større fellesskap. På eit vidare sosial-etisk grunnlag kunne Hauge argumentere for at «Vennerne» burde søke å undergrave den posisjonen som verdslegsinna rikfolk gjennom «Uretfærdighed og Næstens Undertrykkelse»

6 Viken 2014: 31 ff., 121 ff., 140 ff.

7 Breistein 1955: 43 ff.

8 Bang 1910: 354 ff., 395 ff.; De Presno 2021b.

9 Grunnlaget for tiltalebeslutninga av 1809, punkt B, her gjengitt etter Heggteit 1905–1911: 328.

10 Ulvund 2017, særleg kap. 1–3.

hadde skaffa seg. Slik kunne dei bidra til meir rettferdig fordeling og gi dei svake i samfunnet tilgang til levebrød.¹¹

Innanfor det haugianske nettverket hjelpte vennene kvarandre med gaver og lån. Slik blei det i løpet av få år skaffa økonomiske middel til å reise ei rekke bedrifter rundt om i landet. Haugianarane dreiv handel, dei bygde korn- og stampemøller og dei sette i gang verksemder på så ulike område som gruvedrift, teglverk, papirproduksjon og boktrykking. I tillegg var Hauge opptatt av å utvikle landbruket. Da han i 1801 skaffa seg borgarbrev som kjøpmann i Bergen, var mykje av motivasjonen knytt til eit håp om at handelen skulle gi avkastning som kunne investerast i anna næring.¹²

Grunnleggande kunnskap om papirproduksjon hadde Hauge skaffa seg under ei reise i Danmark våren og sommaren 1800. På denne tida var det smått med papirproduksjon i Norge; det meste som trongst både til offentleg og privat bruk, måtte importerast. Her såg Hauge ei nisje i marknaden. Produksjonsutstyret var heller enkelt, og råstoffet til klutepapir var rett og slett filler av lintøy, seglduk og anna utslite tekstilmateriale. Til grovre papir og papp kunne ein nytte gammalt tauverk og restar av fiskegarn. Det ville sjølvstakt bli bruk for faglært arbeidskraft. Men på mølla i Roskilde, der Hauge fekk sjå og lære, hadde han merkt seg at det også var arbeidsplassar som eigna seg både for barn og for gamle folk, og jamvel for uføre menneske.¹³

Alt året etter hadde Hauge fått venner på Eiker i Buskerud amt til å gå i gang med å bygge ei papirmølle. Eit interessentskap på tre menn søkte og fekk privilegium til å drive eit slikt anlegg på garden Hedenstad ved Krogstadelva, ikkje langt frå Vestfossen. Ein sambygding av Hauge frå Tune som skreiv seg Gunrod Wejulsen, blei henta inn som fagleg leiar for byggearbeidet, og ein yngre bror av Hauge, Mikkel, fekk saman med kona Inger ansvar for den dagelege drifta på bruket. Hausten 1802 kunne dei gå i gang med papirproduksjon.¹⁴ Erfaringar frå dette møllebruket kom godt med da Hauge-venner i Evje og Hornnes eit par år seinare tok til å

11 Breistein 1955: 27 ff., 305 ff.; Gilje 1996, sitat frå Hauge-tekst: 22. For kortfatta utgreiing om den lutherske hushaldartanken, sjå Molland 1961: 194 f.

12 Breistein 1955, særleg 43 ff., 120 ff., 160 ff.

13 Breistein 1955: 121 ff.

14 Bang 1910: 231 ff.; Breistein 1955: 126 ff.

bygge sitt eige anlegg. Som vi seinare skal sjå, henta dei både fagfolk og fotfolk frå Eiker.

Eit blikk utanfrå

Seinsommaren 1805 kom Christen Henriksen Pram (1756–1821) til Hornnes. Pram hørde til embetsstanden og hadde i ei årrekke vore tilknytt Kommersekollegiet, som hadde eit særleg ansvar for overblikk over råvarer, utvinning, tilverking og handel. Pram var dessutan vel kjent i samtida både som diktar og samfunnsdebattant. I tidsrommet 1804–1806 reiste han rundt i landet på oppdrag frå kongen. Først og fremst skulle han melde om økonomiske tilhøve. Han skulle – som det sto i instruksen – «høre saavel Almuens som fornuftige Mænds Tanker» og vurdere i kva grad det var mogleg å ruste opp etablerte næringar og kor tilhøva låg til rette for nye føretak. Men i reiserapportane han skreiv, kunne han også flette inn små betraktningar om det han såg som særtrekk i levemåte, folkelyne og omgangsform.¹⁵

Pram kom reisande ned Setesdal til Evje prestegjeld, og evjebuen må finne seg i å bli samanlikna med «hine Fieldboere» som den belevne embetsmannen både eksotiserer og idealiserer. Hos setesdølane fann han ein «Sædernes Uskyldighed», noko han meinte måtte komme av at dei «med den øvrige Verden endnu [ere] mindre sysselsatte». Han rosar dei for «Nethed og Reenlighed», og blir sjarmert av ein «Livlighed» og «Aabenhed» som han saknar hos det meir adstadige evjefolket. Han merker seg også ein påfallande skilnad i klesdrakt og talemål mellom Evje og bygdene lenger nord. Om det så var «Evjeboernes Udseende», så var det «mindre stærkt, sundt og muntert»; «deres Mine og Adferd» var «døsig og tankeløs».¹⁶

I Hornnes sokn tok Pram – som Hauge snautt to år tidlegare – inn på lensmannsgarden, som låg nær Fennefossen. Papirmølla på Eiker hadde han alt besøkt. Der var han ikkje meir enn så passeleg imponert. Han merkte seg at anlegget omfatta til dels store hus, men fann likevel heile

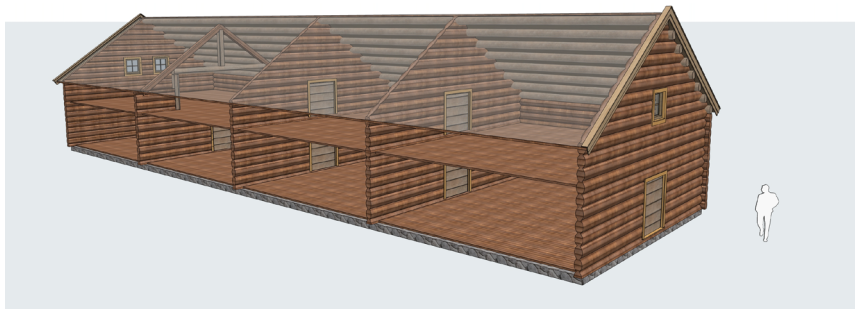
¹⁵ Mordt 2019, «Innledning»: 11 ff.; gjengjeving av Prams instruks: 43.

¹⁶ Pram 1807: 608–628, sitat: 614, 615. Her og i andre referansar til Pram 1807 er det vist til sidetal i opphavleg manus. Takk til Gerd Mordt ved Riksarkivet, som har latt meg lese eit utkast til transkribert versjon.

«Bygningen ... yderst ubeqvem og kneben» – heile verket bar preg av ein tanke om at alt skulle «koste saa lidt som muligt». ¹⁷ No ville han sjå kva haugianarene på Hornnes var i ferd med å bygge. Det er august 1805, og Pram rapporterer:

Jeg opholdt mig Natten til den 27de paa Fænefos, ... ved det af Haugianerne her begyndte Fabrik anlæg. Jeg besaae det følgende Dag. Ved et betydeligt Fald i Otterelven, der har Vand nok, Aaret om til mangfoldige Hiulværker, har man inddæmmet deraf en Arm, for at drive en Papirfabrik ... et Sigteværk, en Valkemølle, en Sav og en Spigerhammer. ¹⁸

Pram ter seg som den kyndige betraktaren han skal være; han bruker både tommestokk og augemål og ser straks at anlegget ved Fennefossen er atskillig mindre enn det på Eiker. Enno var ikkje alle bygningane reist, men så langt syntest alt å være «meget vel gjort». Han merker seg også eitt og anna som han meiner gir betre løysingar enn det han har sett før. Driftsbygningane er «langt rummeligere og bedre skikkede til deres Bestemmelse» enn på Eiker. Alt i alt ser han anlegget som eit godt tiltak: Det er god utnytting av vasskraft, det kan gi arbeid til ganske mange og det vil langt på veg kunne forsyne regionen med papirvarer. Men det er grunn til å merke seg at Pram stiller spørsmål ved tilgangen på råstoff. For «Egnens Klude» ville langt frå være nok til å mate «Papirværket». ¹⁹

Møllebygningen som i 1813 blei flytta frå Fennefoss, utgjorde hovuddelen av den litt større bygningen som blei reist på Jægersberg ved Kristiansand. Illustrasjonen gir eit inntrykk av korleis møllebygningen på Jægersberg kan ha sett ut. Rekonstruksjon ved G. Andersen og H. Seland. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

¹⁷ Mordt 2019: 512 ff., sitat: 512.

¹⁸ Pram 1807: 617 f.

¹⁹ Pram 1807: 618 f., 621.

I 1805 er førebuinga til rettssaka mot Hauge i gang, og Pram meiner tydelegvis det også ligg til hans mandat å samle opplysningar om tilhengarane hans rundt om i landet. Han må vedgå at dei mange stader har gjort mykje for å fremje «Vindskibelighed» mellom allmugen, men han ser langt meir av nedbrytande verknader. Først og fremst frykta han ein «Fanatisme» som gjorde menneske «stupide» og blott og bart til «Redskaber i vindesyge og tyvagtige Forstanderes Hænder». Han meiner også å vite at dei har leiarar som «berøver [dem] al anden Livets Glæde end den ved uægteskabeligt Samleje». No kunne han melde at Hornnes var eit heldig unntak – for her blei «Secten» rost for «særdeles godt Forhold, Flid, Goddædighed, og Sindighed». Men det var ikkje folk ein kunne vente å møte i lystig lag: «Et stille glædeløst Andægtighedsvæsen er kun her som overalt Tilhængernes Særmærke.»²⁰

Vi kan finne mykje av interesse i Prams rapportar, men vi gjer klokt i å merke oss at forfattaren ikkje alltid er like nøye med kjeldebelegg, og at han bryr seg lite om kritisk etterprøving av rykte han snappar opp. Han har for eksempel fått høyre at dei fire mennene som sto som eigarar av papirmølla på Fennefoss, var utan formue, og at dei dertil «alle ansees for de eenfoldigste, og af personlig Character ubetydeligste Mennesker man kunde opsøge». Han har også latt seg fortelje at det var Hauge sjølv som hadde skaffa pengane, for så – «siges der» – å sjå seg ut nettopp desse litt stakkarslege karane. For dei ville neppe blande seg så mykje inn i drift og økonomi «som mueligen Mennesker af mere Duelighed vilde».²¹ Vi skal ikkje grave djupt i personal- og lokalhistoriske kjelder før vi ser at dette må være reint oppspinn.

Eigarskap, finansiering og bemanning

Det første forsøket haugianarane gjorde på å få bygd ei papirmølle i Norge, stranda på formalitetar rundt eigedomstilhøve. I januar 1801 søkte ein gardeigar i Ådalen på Ringerike om løyve til å bygge ei mølle på eigen grunn. I alt åtte menn skreiv under på søknaden, men ingen av dei ville stå som eigar av mølla – den skulle tilhøre «det Christelige Samfund som i Sandhed lever Christelig og arbeider paa det som er Gavnligt». Tiltaket blei

²⁰ Pram 1807: 616 f.

²¹ Pram 1807: 620.

grunnlagt med eit ønske om å gi arbeid til folk som levde i fattigdom. Søkarane peika også på den samfunnsøkonomiske verdien som låg i å bruke «ringe Ting», som klutar og tøyfiller, til produksjon av nyttige varer. Sorenkrivaren som behandla søknaden i første ledd, rådde på det sterkaste ifrå at denne Hauge, som var ein «ligesaa stor Fantast i det Politiske som det Theologiske Fag», fekk lov til å bygge slike bedrifter som skalkeskjul for seg sjølv og andre «omstreifende Prædikantere».²²

Da haugianarane på Eiker søkte løyve til å bygge sitt anlegg, var spørsmålet om eigarskap juridisk fundert i eit interessentskap av namngjevne menn. Vennene på Fennefoss følgde det same mønsteret. På etterjuls-vinteren i 1804 fekk Torkjell Sveinungsson frå Grendi i Bygland sokn, ordna med leigd grunn på garden Fennefoss, og i april same året fekk han kongeleg bevilling til å bygge anlegget. Finansieringa blei så ordna ved at Torkjell fekk med seg tre «Medinteresserede», som alle høyrde heime i Vestre Råbyggelaget futedømme: Grunde Olafsson Austad frå Austad sokn, Gunnulf Halvorsson Syrtveit frå Evje og Torkel Halvorsson Håvestøyl frå Åseral. Sjølv interessentskapet blei halde oppe så lenge mølla var i drift, men alle dei fire partane blei etter kvart overtatt av andre Hauge-venner, dels frå distriktet, dels frå Kristiansand.²³

Desse mennene, som Pram altså meinte å vite var de «ubetydeligste Mennesker», hadde på kvar sitt vis sterke posisjonar i sine lokalsamfunn. Alle kom dei frå etter måten gode gardar og velberga familiar. Fleire av dei hadde også – eller dei fekk etter kvart – tillitsverv innanfor den bondekommunalistiske samfunnsordninga som rådde i tida. Her er Grunde Olafsson Austad eit framtrædande eksempel. Både far og farfar til Grunde hadde i ei årrekke vore lagrettemenn. Sjølv fekk han dette vervet alt i 1805, nettopp i ei tid da han markerte seg som haugianar. Seinare finn vi han mellom anna som fast stemnevitne på bygdetinget, som medlem av likningskommisjonen og av matrikkelkommisjonen 1819. Frå 1815 var han ei tid konstituert lensmann, frå 1825 var han ein av prestens medhjelparar i soknet.²⁴

22 Breistein 1955: 122 ff., sitat: 123, 124, 125.

23 Breistein 1955: 133 f.; Kjebekk 2004: 30 ff. (Skrivemåten på namn skiftar noko i kjeldematerialet. Når det gjeld lokale namn, har eg funne det rettast å nytte formene som er brukt i gards- og slektshistoriske verk, som Vollen 2005).

24 Vollen 2005: 355 ff.

Om eigarskapet slik ser ut til å ha vore i trygge hender, måtte den faglege kompetansen hentast utanfrå. Gunrod Wejulsen, som hadde hatt hovudansvaret for å reise møllebruket på Eiker, kom no til Fennefoss for å leie byggearbeidet her. Og nok ein gong ser vi korleis Hauge kunne trekke på eigne familieressursar, når han fekk eldstebroren Ole plassert som rådgjevar og kommisjonær for møllebruket. Ole Nielsen hadde i heile 22 år vore i teneste som lensmann heime i Tune. I 1804 etablerte han seg som kjøpmann i Kristiansand. I mellomtida hadde også han hatt eit opphald på Eiker. No tok han på seg å sørge for oppkjøp av råmateriale til mølla og stå for sal av ferdigprodusert vare.²⁵

Etter kvart som verksemda voks, blei anlegget bygd ut med mellom anna kornmølle og sagbruk. På det meste skal opptil 20 personar ha vore i arbeid på bruket ved Fennefossen.²⁶ Vi kjenner ikkje mange namn frå arbeidsstokken, men vi veit at ikkje få av dei var tilflyttarar frå Austlandet, og at fleire hadde vore ei stund på Eiker i førevegen. Ein av desse var Gulbrand Haagensen, husmannsson frå Norderhov på Ringerike. Gulbrand var midt i 30-åra og enno ugift da han kom til Fennefoss. Han ser ut til å ha hatt viktige oppgåver i produksjonen, samtidig som han hadde ein sentral posisjon i det sosiale miljøet i og rundt mølla. Ungjenta Inger Olsdotter kom frå Gjerpen i Bratsberg amt, ei bygd der det alt var sterk oppslutning om Hauge-rørsla. Ho gjorde teneste i hushaldet på mølla. Når vi veit litt om desse to, Gulbrand og Inger, er det fordi dei var mellom dei haugianarane som futen i Råbyggelaget stemna for retten. Det skal vi komme tilbake til.²⁷

Anlegget og produksjonen

Frå eit tidlegare besøk hadde Hauge kjennskap til eit boktrykkeri i Kristiansand som eigaren ville selje. Da han seint på året i 1803 igjen besøkte stiftsstaden, la han seg i selen for å finne ein kjøpar mellom

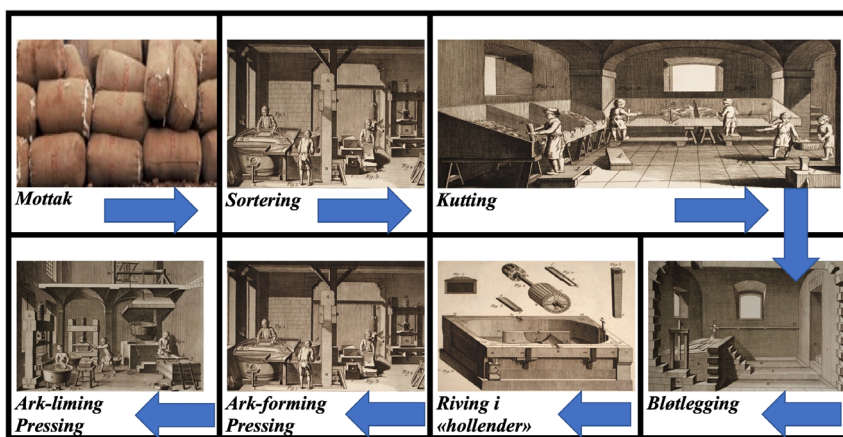
25 Breistein 1955: 143; Kjebekk 2004: 31.

26 Breistein 1955: 132 ff.; Kjebekk 2004: 26 ff.

27 Om Gulbrand Haagensen veit vi at han var i arbeid på Fennefoss så lenge mølla var i drift. Da bruket i 1813 blei selt til kaptein Jæger i Kristiansand, blei Gulbrand med som fagkyndig hjelpar (H. Seland 2021).

tilhengarane sine. For her såg han gode utsikter til å få trykt sine egne skrifter, samtidig som det var håp om at bedrifta i seg sjølv kunne gi eit visst overskot. Her såg han også gode utvegar til å sikre levering av papir til ein rimeleg kostnad, både frå Eiker og Fennefoss. På velkjent vis klarte Hauge også denne gongen å få reist kapital, å få ein trufast venn til å kjøpe – endatil å skaffe kjøparen eit dugande koneemne – og å hente inn ein faglært mann til å stå for den tekniske drifta. Trykkeriet blei ein stødig avtakar av papir frå Fennefoss.²⁸

Kunsten å framstille papir av tekstilfibrar var kjent i Europa alt på 1200-talet. På 1600- og 1700-talet var hollendarane dei fremste produsentane av denne varen; dei ga også opphav til viktige tekniske nyvinningar på feltet. I takt med eit aukande behov for skriftleg dokumentasjon og kommunikasjon, voks iveren for å få egne anlegg i dei nordiske landa. I Norge blei den første papirmølla grunnlagt ved Akerselva i Kristiania i 1690-åra. Før 1750 var det reist to møller til ved det same vassdraget; rundt år 1800 kom mølleverket på Alvøen ved Bergen. Da haugianarane sette i gang med sine anlegg på Eiker og Fennefoss, var det altså ikkje meir enn fire papirmøller i landet.²⁹

Plansje som viser gangen i framstillinga av klutepapir, tilrettelagt etter eit fransk oppslagsverk frå 1700-talet. Illustrasjon: H. Seland, 2021. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

²⁸ Breistein 1955: 137 ff.; Sødal under publisering.

²⁹ Fiskaa 1940: 19 ff., 27 ff., 86, 89 ff., 103 ff.

Dokument frå ei branntakstforretning i juni 1808 viser at anlegget på Fennefoss omfatta ei heil klynge med hus. Lensmannen i Evje og Hornnes, Ole Ramse, hadde i 1804 bygd eit sagbruk ved Fennefossen, og denne saga blei truleg brukt til å skjære materialet som trongst. Sjølve verksbygningen var laftebygd i to etasjar med loft over. Grunnflata var 90×32 fot (ca. 28×10 m). Huset var tekt med trebord og hadde 17 vindauge. Eigne hus var innretta til tørking av papirflak og til koking av lim. Anlegget omfatta også eit stort bustadhus, laftebygd i ein og ein halv etasje og med forten vindusfag. Branntakstprotokollen viser at heile første-etasje i verksbygningen var utstyrt som maskinrom. I gavlen var det montert eit utvendig «ganghjul» som blei brukt til å heise ballane med råstoff opp til loftsetasjen. Etasjen under, som altså utgjorde andre høgda i huset, var utstyrt som eit stort arbeidsrom.³⁰

Vi kjenner ikkje fullt ut korleis dei ulike romma i verksbygningen blei nytta gjennom produksjonsprosessen. Men ut frå generell kunnskap om framstilling av klutepapir, kan vi danne oss eit bilde av korleis arbeidet var organisert. Etter at råmaterialet var grovsortert på loftet i verksbygningen, blei det sendt vidare til eit større arbeidsrom der knappar, saumar og andre ubrukelege delar blei skore bort. Etter at fillene var lagt til bløyting og gjæring i ei til to veker og fibrane var mjukna, blei dei skorne i mindre bitar. Neste steg i prosessen var vasking og riving av bitane i ein slags trommel for oppmaling av fiber. Denne innretninga var oppfunnen i Nederland og gjekk under namnet «hollandar». Materialet, som no var blitt ein grautaktig masse, blei så varma opp i store kar før det blei helt tynt utover tilmålte trerammer med nettingbotn av messingtråd. Dei våte arka som fekk form i desse kassane, blei så velta over på filt og lagt i stabel, pressa og tørka. Til slutt blei kvart ark dyppa i lim som var laga av gelatin frå dyrekroppar, pussa, tørka og pressa igjen.³¹

Dei få papirmøllene som alt var etablert i landet, hadde alle vanskar med å skaffe tilstrekkeleg råmateriale til produksjonen. Som vi har sett, hadde også kongens observatør, Christen Pram, stilt spørsmål ved utsiktene til å løyse dette problemet da han besøkte Fennefoss i det grisgrendte

30 Fiskaa 1934: 233 f.; H. Seland 2021. Utskrift av branntakstprotokollen er gjengitt i Kjebekk 2004: 26 ff.

31 Breistein 1955: 128; Fiskaa 1934/1963; H. Seland 2021.

indre Agder. Det var her Ole Nielsen skulle komme til hjelp. Med borgarbrev som kjøpmann kunne han reise kor han ville, og særleg den første tida ser det ut til at han klarte å skaffe ein heil del materiale frå nære bygdelag.

Ole kan ha hatt avtale med leverandørar langs vegen dei fem mila han reiste frå Kristiansand til Fennefoss, men han måtte nok også ta lengre turar opp i landet for å skaffe råstoff. Frå rettsmaterialet veit vi at Ole kunne ta inn på ein gard, for eksempel i Bygland, og la folk sjølv komme reisande til for å gjere avtaler.³² Tanken var nok også at Hauge-venner over eit vidare område skulle være gode hjelparar i eit meir forgreina nettverk. Etter kvart som åra gjekk, kosta dette strevet likevel meir enn mølla kunne gi i avkasting. Råstoffmangel var ein hovudgrunn til at møllebruket i 1813 måtte seljast ut av bygda.³³

Nokon langvarig suksess var det altså ikkje tale om. Men med iherdig innsats hadde haugianarane på Fennefoss i fleire år faktisk klart å framstille papirvarer som blei selt både til offentlege etatar og til privat bruk. Under skiftande vilkår heldt fossen dessutan fram med å være eit viktig område for mølledrift og industri også etter at papirmølla var flytta til Kristiansand.³⁴

Bønn og arbeid

Eit framtrédande trekk ved Hauge som entreprenør, var evna til å få folk med seg og til å finne lokalt ankerfeste for planlagde føretak. Han kunne spele på gode krefter i eigen familie, som da den yngre broren Mikkel fekk ansvar for å drive papirmølla på Eiker, og eldstebror Ole blei hyra til beskyttar for det nyreiste bruket på Fennefoss. Der tilhøva låg til rette, fann han også støtte hos dyktige folk på staden. Men i vid utstrekning dreiv Hauge og flytta på folk; det kunne gjelde både leiarar og arbeidrarar. På dei mange reisene sine var han alltid på utkik etter særleg talent og fagkunnskap.³⁵

³² B. Seland under publisering.

³³ Breistein 1955: 134; Fiskaa 1934/1963.

³⁴ Kjebekk 2004: 32.

³⁵ For generell oversikt over haugianarane sine næringstiltak, sjå Breistein 1955: 120 ff.

Som vi alt har vore inne på, fortel kjeldene at fleire av dei som fekk arbeid på Fennefoss, hadde vore innom møllebruket på Eiker. Dei fleste som arbeidde der, var einslege menn og kvinner, og dei budde i ein form for kollektiv.³⁶ Slik har det nok også vore på Fennefoss. Bustadhuset som var reist på mølletomta her, var utstyrt med matsal der arbeidarane heldt felles måltid til faste tider. Vi har ikkje noko detaljert oversyn over korleis arbeidsdagane var organisert. Men ettersom mølla på Eiker i eitt og alt er framheva som modell, er det rimeleg å tenke seg at også dagelivet på Fennefoss var innretta etter forbilde derifrå.

På Eiker skal det på det meste ha vore opptil 50 menneske i arbeid – menn, kvinner og barn som hadde flytta dit frå andre bygder på Austlandet. Fleire av arbeidarane var eldre eller uføre som knapt kunne ha brødfødd seg utan støtte frå fellesskapet. På grunnlag av eit besøk på Eiker i desember 1805, anslo Christen Pram at det i det minste skulle 60 par hender til, om både papirmølla og dei mindre verksemdene skulle haldast i full drift. Dette såg ut til å løyse seg ved at mange utanfrå kom for å være ei tid hos venneflokken, og at fleire av desse gjekk med i arbeidet for kortare eller lengre tid.³⁷

Den faste bemanninga arbeidde for årslønn, utrekna etter ei dagløn på 48 skilling for vaksne menn, 24 skilling for kvinner og 20 skilling for unge gutar. Ved årsoppgjeret blei det gjort frådrag for kost og losji. Kvinnene var for det meste sysselsette med å skjære klutar og med å sortere og pakke ferdig papir. Nokre av dei hadde også arbeidsoppgåver knytt til husstell og matlaging. Dei fleste arbeidarane var ugifte, og Pram kan ikkje dy seg for å minne om at ein har å gjere med ei «Sect» som blir skulda for «en høi Grad af Overbærenhed in puncto sexus». Han kan dessutan fortelje at alle kvinnene på Eiker-mølla, var unge og «mere end almindeligen taaleligen vakkre». Han merkte seg likevel at alle, både menn og kvinner, «vedligeholdte Sectens sagtferdige, andægtige eller melancolske Mine og Andstand».³⁸

Alle som hørde til på bruket, hadde felles hushald. Kyrkjehistorikaren Anton Chr. Bang (1840–1913), som under arbeidet med sin monografi om

36 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512–513.

37 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512–513.

38 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512 f. (*in puncto sexus* skal vise til Bibelens sjette bod).

Hans Nielsen Hauge og hans samtid hadde samla eit betydeleg tradisjonsmateriale, gir denne skildringa:

... arbeidere og arbeidsherrer følte sig som en stor familie; man spiste i fællesskab ved et langt bord, der strakte sig fra væg til væg i et stort værelse; efter hjertets trang bad en før maaltidet, og en anden frembar taksigelsen efter maaltidet. Man arbejdede dygtig i arbejdstiden, man styrkede sig med sang og bøn i hviletiden.³⁹

Som gode haugianarar skulle arbeidarane altså nytte fristundene til andakt og bønn. Som andre venneflokkar rundt om i landet, møttest dei også til meir formelle samlingar. Slike samlingar ville som oftast omfatte ein meir eller mindre stabil kjerne av trufaste venner som møttest i ein privat heim. Der møteverksemda enno hadde nyheitas interesse, eller det bygde seg opp til noko som hadde karakter av ei breiare vekking, kunne tilstrøyminga auke så sterkt at møtet måtte flyttast til ein låve eller ut i det fri. Under dei mange vitneavhøyra som blei haldne rundt om i landet i tilknytning til prosessen mot Hauge, forsikra vennene hans at dei gjerne møttest om søndagane, vel å merke alltid etter at gudstenesta var avslutta. Møttest dei andre vekedagar, ville det alltid være på kveldstid, etter avslutta arbeidsdag.⁴⁰

Ettersom haugianarane også flittig gjesta kvarandre på tvers av lokale grenser, lærte dei av kvarandre og utvikla snart ein felles møteform. Dei song salmar, heldt bønn og las høgt frå ein huspostill eller frå andre oppbyggelege bøker. Her retta dei seg etter Hauges råd. Forutan Luther-tekstar las dei særleg Arndt, Spener, Francke, Pontoppidan og andre gode pietistar. Alt dette var litteratur som var godkjent av kyrkja sine autoritetar. Hadde dei brev til opplesing, enten det var frå Hauge sjølv eller frå andre Hauge-venner, var dette eit høgt skatta innslag. Mange stader var det også skikk for at ein eller fleire av deltakarane tok ordet og kom med eit personleg vitnemål eller heldt ein «Formaningstale».⁴¹

Både på Eiker og på Fennefoss var møllebruket ein naturleg plass å samlast til slike møte, også for interesserte som budde ute i bygda.

39 Bang 1910: 231 f.

40 B. Seland 2017.

41 B. Seland 2017, 2021.

Mykje av det religiøse engasjementet utspela seg altså her. Men i helgene og når dei ellers hadde tid til overs, skulle arbeidarane etter beste evne bidra til å spreie vekkingsbodskapet vidare ut til folk. På Fennefoss blei denne verksemda på eit tidspunkt klaga inn for retten som mogleg brot på Kongens lover. Her kan rettsmaterialet gi oss eit nærare innblikk.

«Uttilladelige Taler for Almuen»

I 1740-åra forsøkte den dansk-norske kongen å demme opp for sjølvrådige lekfolk ved å innskjerpe den allmenne kyrkjeordninga, som sa at berre presteskapat hadde rett til å forkynne. Dette blei klargjort gjennom ei forordning av 13. januar 1741, kjent som konventikkelplakaten. Her var det ikkje bestemt noko om sanksjonar mot dei som braut lova. Dette søkte kongen å rå bot på med eit reskript av 5. mars 1745. Når lekfolk blei dregne for retten for å ha «prædiket» eller halde «Taler for Almuen», var det desse lovene som blei lagt til grunn. For å stanse omvandrande lekpredikantar kunne ein i tillegg nytte den såkalla omstreifarlova, som kravde at vanlege folk måtte ha pass for å krysse soknegrensene.⁴²

Sommaren 1804, da styresmaktene førebudde ei mogleg rettssak mot Hauge, kravde Danske kanselli at kyrkjelege og verdslege embetsmenn rundt om i landet skulle rapportere kva dei visste om tilhengarane hans i sine embetsdistrikt.⁴³ Som ansvarleg for rettsstellet i Råbyggelaget hadde futen Anders Th. Winde eit vaksamt blikk på miljøet ved Fennefossen. Forkynnarverksemda som blei drive herifrå, var heller ikkje like velsett i alle delar av lokalsamfunnet. Futen fann snart grunn til å reise sak mot nokre av de mest aktive haugianarane ved mølla.⁴⁴

To menn og to kvinner blei tiltalt for å ha brote konventikkelplakaten. Dei to mennene var Hauges bror, Ole Nielsen Hauge, og Gulbrand Haagensen frå Norderhov, som er nemnd ovanfor. Ole var 42 år gammal, Gulbrand 36 da dei måtte møte for retten. Dei to kvinnene var yngre. Inger Olsdotter frå Gjerpen – også ho omtalt ovanfor – var 23 år. Eldri Olsdotter, oppvaksten i Austad sokn, var 20 år. Konventikkelplakaten

42 Om omstreifarlova: sjå «Tukthusforordningen».

43 Bang 1910: 373 ff.

44 B. Seland under publisering.

hadde rett nok ei åtvaring til «Qvinder især og Ugifte» om ikkje å «indbilde sig noget Kald til at lære og prædike». Men ettersom denne lova ikkje sa noko om sanksjonar, betydde ikkje dette i seg sjølv at ei kvinne risikerte meir enn ein mann om ho blei funnen skuldig. Forutan desse fire måtte lensmann Ole Ramse svare for påstandar om at han ikkje hadde gripe inn mot lektalarane. Han blei tiltalt for tenesteforsømming. Vi skal ikkje her gå tett inn på rettargangen, men det kan være på sin plass å nemne at alle dei tiltalte til sist blei frifunne.⁴⁵

No var det ikkje slik at konventikkelplakaten skulle hindre kongens undersattar i å halde religiøse samlingar. Tvert om ville Kristian VI, kjent som statspietismens «far» i Danmark-Norge, gjerne bidra til å fremme fromheit og kristeleg livsførsel i folket. Å halde husandakt var ikkje berre tillatt, det var eit påbod. Om lekfolk ellers ville komme saman til religiøs oppbygging, måtte dei gjerne det, så lenge samlingane var under kontroll av kyrkja. Det ville i praksis seie at ein måtte akseptere tilsyn av den lokale soknepresten. Hauge hadde sine eigne meiningar om korleis visse artiklar i plakaten skulle tolkast. Ettersom han oftast blei møtt med skepsis hos embetsstanden, var dette reglar både han og venneflokkane hans snart slutta å følge.⁴⁶

Vitnemål i retts sakene bekreftar at haugianarane på Fennefoss, som så mange andre stader, dreiv forkynning på kyrkjebakken før eller etter at messa var over, og at dei kunne samle folk til møte rundt på gardane. Der møtet blei halde i hus, følgde dei stort sett det same mønsteret som vi kjenner frå andre venneflokkar. I tillegg til høgtlesing, bønn og salmesong kunne ein eller fleire av dei framkomte seie fram eit vitnemål eller halde ein formaningstale. Men det ser ut til at dei har vore nøye med at dei som talte, skulle være fleire saman når dei sto framfor møte-lyden. Slik søkte dei å gi skin av at det ikkje dreidde seg om *talar*, men om *samtalar*. Og ingen lov sette vel forbod mot samtalar! Slik utfordra dei sjølve forståinga av omgrep som «Tale» og «Prædiken». Gjennom kløktig og til dels spissfindig argumentasjon søkte dei tiltalte – eller dei rettsleg

45 B. Seland under publisering.

46 Supphellen 2012: 10 ff., 78 ff.

oppnemnde forsvararane deira – også å legitimere haugianarmøtet som ei litt utvida form for lovleg husandakt.⁴⁷

Inspirasjon og forbilde

I samband med Hauge-jubileet 2021 er det – med atskilleg rett – reist kritikk mot ein forskningstradisjon som stort sett har vore avgrensa til norske og dansk-norske tilhøve. Journalisten og samfunnsdebattanten Halvor Fjermeros etterlyser eit europeisk perspektiv på haugianarane sine næringstiltak. I ein breitt anlagt artikkel i avisa *Klassekampen* peiker han på eit grunnlag for samanlikning i 1800-talets utopiske sosialisme. Han viser særleg til Robert Owen (1771–1858) og hans idear om det gode samfunn, som Owen mellom anna søkte å realisere gjennom industriprosjektet New Lanark i Skottland.⁴⁸

Owen sin utopi var tufta på tankar om sosial rettferd, arbeidarnvern og kollektive system for utdanning og velferd. Samfunnet han søkte å forme, blir i ettertid helst sett som ei særleg omsorgsfull form for paternalisme – her er det saktens grunnlag for samanlikning med Hauge sine føretak.⁴⁹ Men på det prinsipielle planet kunne Owen uttrykke meir ytterleggående synspunkt. Han meinte for eksempel at samfunnet ville være best tent med å avskaffe både privateigedom, kyrkje og religion.⁵⁰ I eit vidare historisk perspektiv finn vi radikale idear om tilhøvet mellom arbeid, eigedom og samfunnsform også i religiøse vekkingsrørsler. Både Halle-pietismen, med August Hermann Francke (1663–1727) som frontfigur, og dei såkalla «brødre-sosietetane» med band til Nikolai von Zinzendorf (1700–1760) sitt religiøse senter, Herrnhut i Sachsen, kunne kombinere filantropisk samfunnsansvar med kollektive modellar for arbeid og organisert produksjon.⁵¹

I tidlege Hauge-tekstar kan vi finne radikale tankar om eit fromt fellesskap som også skulle omfatte materielt sameige. Her ligg inspirasjonen i Bibelens beretningar om dei første kristne samfunna, der ressursane

47 B. Seland under publisering.

48 Fjermeros 2021.

49 B. Seland 2017.

50 Goodwin 1978, sjå særleg s. 16 ff. og 143 ff.

51 De Presno 2021a; Engelhardt 2019; Jarlert 2012a: 241–242, 2012b: 16–17.

skulle delast mellom trusfellar etter behov. Men Hauge kom snart til å erfare at dette idealet ikkje så lett tolde møte med verkelegheita. Tanken om sameigarskap kunne verke tiltrekkande også på slike som meir var opptatt av eiga vinning enn av strevet etter å oppfylle kristelege ideal.⁵² Den ublide måten myndigheitene møtte initiativet frå Ådalen på (sjå ovanfor), gjorde nok sitt til at Hauge la vekk tanken på felleseige som mogleg modell for økonomisk hopehav vennene imellom.⁵³

Gjennom kontakt med danske vekkingmiljø kjente Hauge og fleire av tilhengarane hans også godt til korleis *herrnhutarar* eller «brødrevenner» kunne drive eit mangfald av næringsverksemder i fellesskap. I den sønderjyske byen Christiansfeld, grunnlagt i 1773, fungerte «Brødre-Menigheden» ikkje berre som eit åndsfellesskap, men også som eit praktisk-økonomisk kollektiv organisert etter kristelege ideal. Kyrkjehistorikaren Anders Pontoppidan Thyssen karakteriserer Christiansfeld som eit «*livsfællesskab* omfattende alle borgerlige forhold, således at den faktisk udgjorde en lille teokratisk republik».⁵⁴

Hauge stilte seg kritisk til visse trusførestillingar i herrnhutismen, og kom fleire gonger i dispuTT med brødrevenner i Norge.⁵⁵ Da han besøkte Christiansfeld i september 1804, fann han mykje å rose. Men i brev til venner heime fortel han også om samtalar med leiande menn i byen, der han «aabenhierdig» hadde gitt til kjenne kva han meinte om deira tru. Alt i alt fann han likevel mangt å ta lærdom av, og han såg «meget nyttig i udvortes Ting», så mykje at det – dessverre for oss, får vi vel seie – blei «for vidløftig at skrive om».⁵⁶

På denne tida var papirmølla på Eiker alt i drift, mens anlegget på Fennefoss var under oppføring. Eit trekk av likskap mellom desse haugianske bedriftene og samfunnet i Christianfeld er den kollektive buforma for ugifte arbeidarar. Det var ei ordning som låg vel til rette for idealet om eit kombinert trus- og arbeidsfellesskap. Det var også ein høveleg måte å innrette seg på, der eit fleirtal av arbeidarane etter alt å dømme var ugifte, og dessutan tilflyttarar.

52 Breistein 1955: 181 ff. og Gilje 1996, med ref. til Hauges skrift *Christendommens Lærdomsgrunde*.

53 Breistein 1955: 185 f.

54 Hegnsvad 1967: 218 ff.; Thyssen 1967, særleg kap. 4 og 5, sitat: 43.

55 Bang 1910: 81 ff. og passim.

56 Kvamen 1971, brev datert Kolding 12.09.1804.

Haugianarane i lokalsamfunnet

Utover sommaren og hausten 1804 kom rapportane som lokale embetsmenn var pålagt å levere om sine erfaringar med Hauge-rørsla, inn til styresmaktene.⁵⁷ Alt i alt var nok desse meldingane meir eigna til å skjerpe enn til å dempe mistankane om at Hauge var skuldig i lovbrøt, og at vekkingrørsla han hadde reist, truga ro og orden i samfunnet. Sokneprest Peter G. Manall, som svarte for Evje prestegjeld, var også kritisk. Det ser likevel ikkje ut til at han aktivt har forsøkt å motarbeide vekkinga. Han rapporterer nokså nøkternt om korleis haugianarane arbeidde med å bygge både papirmølle og andre typar verksemd ved Fennefossen. Han slår dessutan fast at «Deres Forhold har ... været sædeligt og ulasteligt».⁵⁸

En Bømbing af bænnet Mars Haudes tilføngene findes at Gavn
 faldt, og at det paa Gaarden Fennefoss i Horns Aaræs findes alle
 mig allernaadigt anbefaet Evis Indsigelse. En Gavn paa den
 smalle Gaard tilføngendets sig at Bøjle. For langs med den, Enar,
 Gavn den Gavn opført en Bøng, at Gavn-foss, og anden Gavn
 Gavn. Foruden en Bø Bønging, der en Gavn indtø Odbøigt, og
 en Bø Gavn til en Kapian Mølle. Gavn Dødfald Gavn i en
 Evis af arnbønt 2. Gavn, Gavn ind nænt, fæstligt, og indlydligt;
 man Gavn og til Gavn den, Gavn Mand, og Gavn, Gavn, Gavn
 sig af indtø at præde, som den Gavn indtø, og Gavn indtø for
 nænt Gavn indtø en Gavn indtø, som i Gavn indtø en
 Gavn indtø indtø indtø indtø. Man siger og, at mange,
 Gavn i indtø og indtø indtø, en Gavn en i Gavn indtø.
 "Gavn; man paa Gavn indtø, indtø indtø indtø, og indtø."

Utsnitt av sokneprest P. G. Manall sin rapport om haugianarane på Fennefoss. Fra biskopen i Kristiansand, «Prestenes innberetning om Hans Nielsen Hauge», 1804, Råbyggelaget prosti. Foto: Statsarkivet i Kristiansand. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikkje gjenbrukes uten tillatelse.

57 Bang 1910: 373 ff.; Repstad 1971.

58 SAK: Biskopen i Kristiansand, prestenes innberetninger 1804, Råbyggelaget prosti.

Men Manall melder også om det bekymringsfulle i at «baade Mands- og Qvinde-Personer» frå haugianarflokken har gitt seg av med «at præke, som de kalde det». Han har inntrykk av at ganske mange, både i hans embetsdistrikt og i «omliggende Sogne», hadde «gaaet over i deres Selskab». Men – føyer han forsiktig til – «paa hvilke Vilkaar vides ikke med Vished». Presten var også kjent med at vekkinga til ein viss grad hadde sådd splid mellom folk, sågar mellom ektefellar, og slik ført til uro i somme familiar. Frå soknepresten i Øvre Telemarken prosti blir det rapportert at Hauge på sin veg mot Setesdal og Evje hausten 1803 skulle ha overtalt ein mann til å selge garden sin, for slik å skaffe pengar til «Secten».⁵⁹

Om desse presterapportane ikkje er av dei mest alarmerande, peiker dei begge på sitt vis mot alvorlege ankemål: Dei fortel at Hauge sine tilhengjarar har brote konventikkelpakaten, at vekkingrørsla har skapt splid mellom folk og at Hauge ikkje går av vegen for å lure folk til å gi frå seg pengar og eigedom.⁶⁰ Gjennom rettsmaterialet kan vi komme litt tettare på i det minste nokre av desse påstandane. Her er fleire teikn på at haugianarane på Fennefoss hadde sterke motstandarar, og at vekkingrørsla skapte eit skilje mellom «vi» og «dei» i bygdesamfunnet.

I sakene der Ole Nielsen og Eldri Olsdotter var klaga for lekmannstale, handla det helst om møte som vart haldne i private hus, og dei som vitna i sakene, må ha vore meir eller mindre positivt innstilt til haugianarane. I alle høve viser rettsprotokollen at dei fleste ga støttande eller mest mogleg nøytrale vitnemål. Saka mot Inger Olsdotter var annleis i så måte. Inger skulle minst to gonger ha talt ved kyrkja på søndagar. Den eine gongen hadde ho tatt ordet i ei stove på garden Faret, der folk kunne vente under tak til messa begynte. Den andre gongen skulle ho ha stått ute på kyrkjebakken og talt etter at gudstenesta var over. Det var det fleire som ikkje likte.⁶¹

I vitnemåla mot Inger dirrar det i understrenger av indignasjon over korleis haugianarane på Fennefoss tok seg til rette som sjølvoppnemnde

59 SAK: Biskopen i Kristiansand, prestenes innberetninger 1804, Øvre Telemark prosti.

60 Repstad 1971; Sødal under publisering.

61 I dette og etterfølgande avsnitt bygger framstillinga på B. Seland under publisering.

forkynnarar. I ventestova på Faret var det fleire som hadde prøvd å få henne til å teie, somme av dei med grov munnbruk. Under utspørjing i retten blei eitt av vitna spurt om han var viss på at det faktisk var Inger han hadde sett der ute på kyrkjebakken – han hadde nettopp fortalt at han sto for langt unna til å høyre korleis orda fall. Dette spørsmålet turnerte vitnet prompte med å slå fast at var det ikkje Inger, så var det sikkert og visst at det var «et af de paa Fennefoss Papiir-Mølle værende Østlandske Qvindfolk» som var på ferde.

Om det var Inger sin bakgrunn som innflyttar eller det at talaren var ei kvinne som vekte størst forarging, kan vi ikkje vite. Denne utsegna rører uansett ved eit trekk det er verd å stanse ved: Mange – kanskje dei fleste – i haugianarflokken på Fennefoss var tilflyttarar. Det behøver ikkje i seg sjølv å bety at dei ikkje var velkomne. Men ein venta vel til vanleg av nykommarar at dei skulle rette seg etter bygda skikk og bruk? Så når desse utan vidare tok seg rett til å belære andre om kva som var rett tru og levemåte, er det kanskje ikkje så merkeleg at mange reagerte med indignasjon. Bygdefolket var jo heller ikkje uvitande om at dette også handla om respekt både for kyrkja og lova.

Inger gjekk heller ikkje sjølv av vegen for å spele opp til eit «vi», forstått som haugianarane, og eit «de» i konfrontasjon med dei som frå før hørde heime i bygda. I ventestova på Faret, der somme hadde prøvd å overdøye henne, tok ho til motmæle. Ho fortalte alle som kunne høyre at det var gale både å banne og å forstyrre med støy. Ho understreka endatil at *der ho kom frå*, ville presten på det strengaste ha gripe inn mot så upassande framferd ved kyrkja – ei utsegn som også kunne tolkast som kritikk av den lokale soknepresten.

I saka mot Gulbrand Haagensen er det ei anna side av motstanden som skin igjennom. Mannen som først klaga denne saka inn for øvrigheita, skulda nemleg Gulbrand for å ha «forført» dei halvvakne borna hans, ein son og ei dotter, til «den Hougiske Segt». Dette er ein klagegrunn som var sterkt framme i prosessen mot Hauge sjølv – han skulle ha lokka ungdom til å bryte opp frå familien og vende seg mot sine egne. Denne saka bygger opp under soknepresten si uro over at vekkinga skapte splid i somme familiar.

Det stemmer også rimeleg godt over eins med opplysningar som er å finne i gards- og slektshistoriske oversyn. No har vi alt slått fast at dei fire som sto som eigarar av mølla, var menn med til dels sterke posisjonar i sine heimbygder. Med bakgrunn i ulike kjelder er det grunn til å tru at også lensmann Ole Ramse var høgt akta, både som gardbrukar og som lensmann.⁶² Så skal vi også merke oss at to namngjevne bønder som sto bak klagen mot så vel Inger Olsdotter som Ole Ramse, i lokalhistorisk litteratur er omtalt som «vyrde bønder».⁶³ Det er grunnlag for å spørje om Hauge-vekkinga i Evje og Hornnes verka kløyvande på ein lokal elite. Om det dreidde seg om ein ny konflikt eller om det var ei vidareføring og forsterking av gamle motsetnader, har vi ikkje grunnlag for å vite.

Sluttord

Det snaue tiåret papirmølla på Fennefoss var i drift, utgjorde miljøet rundt dette føretaket den sterkaste kjernen i Hauge-vekkinga på Agder. Næringsverksemda var viktig nok så lenge det varte, og fossen heldt fram med å være eit viktig område for industri i bygda, også etter at papirproduksjonen var flytta til Kristiansand. Det andre føremålet for venneflokket på bruket – å bringe bodskapet om vekking og omvendning vidare ut til folk – kan vel også seiast å ha bore frukter. Det breie gjennomslaget for vekkingskristendom på Sørlandet og dei øvrige delane av bibelbeltet kom rett nok ikkje før mot slutten av 1800-talet. Men på Evje og Hornnes kan ein følgje trådar av kontinuitet tilbake til den tidlege haugianismen.

Med sin doble agenda – næringsdrift og misjon – utvikla haugianarane på Fennefoss ein sær eigen arbeidskultur. Dei budde saman i ein form for kollektiv, der dagane var delt i faste økter for arbeid og bønn. På messesøndagar kunne ein eller fleire frå venneflokket stå fram og tale på kyrkjebakken; på kveldstid heldt dei sine oppbyggelege møte som innanfor visse grenser også var opne for bygdefolket. Det næraste forbildet dei

62 Sjå f.eks. omtale i Pram 1807: 626–627.

63 Kjebekk 2004: 36; B. Seland under publisering.

hadde, var papirmølla på Eiker. Herifrå henta dei ikkje berre kunnskap og inspirasjon, men også arbeidsfolk. Eigarskapet låg i lokale hender, men sentrale ressurspersonar, kanskje også eit fleirtal av arbeidarane, ser ut til å ha vore tilflyttarar.

Hauge-vekkinga spreidde seg over store delar av landet. Eit besøk av Hauge eller ein annan vekkingspredikant var ofte det som tente gneisten. Men i eit vidare overblikk ser vi at venneflokkane fann saman på skiftande vilkår. I somme bygdelag hadde vekkinga utspring i eit heimegrodd miljø, men mange stader var det tilflyttarar som utgjorde kjernen. Det siste var kan hende meir regelen enn unntaket på stader der det i tillegg til misjonsinnsatsen også handla om å gå saman om næringsretta tiltak. Eit dekkande bilde av tilhøvet mellom haugianarane og lokalsamfunnet kan vi ikkje vente at dei historiske kjeldene skal gi oss. Rettsmaterialet etter prosessane mot lekfolk på Fennefoss gir likevel grunnlag for å peike på motsetningar mellom tilflyttarar og bygdefolk og på konflikhtar innanfor ein lokal elite.

For vekkinga hadde i seg sjølv atskilleg kraft til å provosere. Slik haugianarane insisterte på sin status som dei einaste rettruande i kyrkjelyden, slo dei ein kile inn i det som langt på veg hadde vore ein heilskapleg religiøs kultur. Dette peiker fram mot eit djupare skilje mellom «vi» og «dei andre» som etter kvart kom til å prege samliv og samhandling så mange stader i «bedehusland». På eit vidare plan varslar det også aukande press mot kyrkja som religiøst monopol og stigande grad av kulturell pluralisering i det moderne Norge.

Referansar

Arkivalia

Biskopen i Kristiansand, pakkesaker: «Prestenes innberetninger om Hans Nielsen

Hauge» 1804, Råbyggelaget prosti og Øvre Telemark prosti, Statsarkivet i Kristiansand (SAK).

Pram, C(hristen H.) (1807). *Indberetning til det kongelige General Land-Oeconomie- og Commerce Collegium indeholdende oeconomiske Bemærkninger paa en efter kongelig allerhøyeste Befaling i Aaret 1805 fortsat Rejse i Norge af Pram.*

Andet Hefte.

Referansar

- Bang, A. C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans samtid. Et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Cappelen. (Første utgåve 1874)
- Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge, «Kjøbmand i Bergen». Kristen tro og økonomisk aktivitet*. John Griegs forlag.
- De Presno, J. G. (2021a, 23. februar). Den idealistiske kapitalismen [Debatt]. *Klassekampen*. <https://klassekampen.no/utgave/2021-02-23/debatt-den-idealistiche-kapitalismen>
- De Presno, J. G. (2021b). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>
- Den norske kirke. (u.å.). *Den augsburgske bekjennelse av 1530 (Confessio Augustana). Artiklene 1–21*. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/kristen-tro/augsburgske_bekjennelse.pdf
- Digitalarkivet. (u.å.). *RA/EA-5457: Kommersekollegiet, De nye sekretariatene 1797–1813*. Henta 14. april 2021 frå <https://www.digitalarkivet.no/source/112223>
- Engelhardt, J. (2019). Anxiety, affect, and performance of feelings in radical pietism: Towards a topography of religious feelings in Denmark–Norway in the early Enlightenment. *Eighteenth Century Studies*, 52(2), 245–261.
- Fiskaa, H. M. (1934). Fennefoss papirmølle 1804–1813. I B. A. Melby (Red.), *Papirjournalen*, (20–21).
- Fiskaa, H. M. (1963). Eker papirmølle [Utdrag frå *Papirjournalen*, årgang 1934]. I *Eikerminne, Eiker historielags årbok* (s. 22–28). Eiker historielag.
- Fiskaa, H. M. (1940). *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*. Carl E. Petersen.
- Fjermeros, H. (2021, 2. februar). Den apostoliske kommunismen. *Klassekampen*. <https://klassekampen.no/utgave/2021-02-02/den-apostoliske-kommunismen>
- Gilje, N. (1996). Hans Nielsen Hauge – en radikal ildprofet fra Tune. I S. Aa. Christoffersen (Red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge*. KULTs skriftserie nr. 48 (s. 15–28), Norges forskningsråd.
- Goodwin, B. (1978). *Social science and Utopia: Nineteenth-century models of social harmony*. Harvester Press.
- Heggtveit, H. G. (1905–1911). *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et Bidrag til dens Historie. Første Halvdel 1796–1820*. Cammermeyer.
- Hegnsvad, H. (1967). De sterke jyder. I A. P. Thyssen (Red.), *Dansk kirkehistorie: Bd. IV. Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. De ældre jyske vækkelser* (s. 179–255). Gade.
- Jarlert, A. (2012a). Evangelical Germany. I A. Jarlert (Red.), *Piety and modernity. The dynamics of religious reform in church, state and society in Northern Europe 1780–1920* (s. 225–262). Leuven University Press.

- Jarlert, A. (2012b). Introduction. I A. Jarlert (Red.), *Piety and modernity. The dynamics of religious reform in church, state and society in Northern Europe 1780–1920* (s. 7–24). Leuven University Press.
- Kjebekk, E. (2004). *Haugerørsla i Evje og Hornnes*. Evje og Hornnes sogelag.
- Kjebekk, E. (2014). Kva har haugianarane hatt å seie for Evje og Hornnes?. I *Årsskrift for Evje og Hornnes sogelag 2014* (s. 47–54). Evje og Hornnes sogelag.
- Kvamen, I. (1971). *Brev frå Hans Nielsen Hauge: Bd I. 1796–1804*. Lutherstiftelsen.
- Molland, E. (1961). *Konfesjonskunnskap. Kristenhetens trosbekjennelser og kirkesamfunn*. Land og kyrkje.
- Mordt, G. (utgjevar). (2019). *Christen Prams rapporter fra Norge: Bd I. 1804–1805* [Transkribert og tilrettelagt kjeldeskrift]. Riksarkivet.
- Repstad, L. (1971). Hauge-spor på Agder. I *Årbok for Agder bispedømme nr. 21* (s. 30–40). Agder bispedømme.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–128). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2020). Det norske bibelbeltet. Geografiske og kulturhistoriske perspektiv. *Historisk Tidsskrift*, 99(2), 128–143. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2020-02-04>
- Seland, B. (2021). Haugebevegelsens «Prædikerinder»: Kritisk blick på forskning og formidling. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 111–132. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Seland, B. (under publisering 2022). «utilladelige Taler for Almuen: En studie av forsvar og lovanvendelse i rettssaker mot haugianere i Råbyggelaget, Kristiansands stift. *Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*, 59(3).
- Seland, H. (2021). Papirmølla ved Jægersberg. I *Årbok for Christianssands Byselskab* (s. 23–39). Christianssands Byselskab.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise ...» *Folkelig religiøsitet og vekkeselsliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir.
- Sødal, H. K. (under publisering). Hans Nielsen Hauge og Kristiansand stift – litterært produksjonssenter og kirkelig motstand. I E. M. Farstad & K. H. Nymark (Red.), *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge* [arbeidstittel]. Cappelen Damm.
- Thyssen, A. P. (Red.). (1967). *Dansk kirkehistorie: Bd. IV. Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. De ældre jyske vækkelser*. Gade.
- Tukthusforordningen. Henta 24. mai 2022 frå <https://www.norgeshistorie.no/kilder/enevelde/K1202-tukthusforordningen.html>
- Ulvund, F. (2017). *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964*. Cappelen Damm.
- Viken, Ø. L. I. (2014). *Frygte Gud og ære Kongen. Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Vollen, R. (2005). *Bygland. Gard og ætt: Bd. III*. Bygland kommune.